

P.J. van Koppen (2005) Kroniek: Het experiment in de rechtspsychologie. *Tijdschrift voor Criminologie*, 47, 413-418.

KRONIEK

Het experiment in de rechtspsychologie

Peter J. van Koppen

De psychologie wil graag een echte wetenschap zijn, of preciezer: psychologen willen als wetenschappers voor vol worden aangezien. Psychologen doen dus bij voorkeur zoveel mogelijk hetzelfde als natuurwetenschappers. Zij doen experimenten en gebruiken de term laboratorium voor de plaats waar dat gebeurt. Dat is een werkwijze die de psychologie in de vorige eeuw een stuk verder heeft gebracht, want daarmee kunnen causale relaties tussen de stimulus die de experimentator geeft en de respons van de proefpersonen heel precies worden uitgezocht.

Het experiment kent een grote schoonheid door zijn eenvoud. In de meest basale vorm neme men een groep proefpersonen van voldoende omvang en verdeelt hen aselekt over een experimentele en een controlegroep. Vervolgens behandelt men de personen in beide groepen precies hetzelfde, behalve op één punt. Als dan het gemiddelde van de twee groepen verschilt op een relevante afhankelijke variabele en het verschil zodanig groot is dat we dat niet meer aan toeval kunnen toewijzen – dat noemen we dan een significant verschil – dan weten we dat het verschil in behandeling van de twee groepen het verschil in respons heeft veroorzaakt.

Met al zijn eenvoud is een goed experiment niet een-twee-drie opgezet. Daarbij ziet de onderzoeker zich gesteld voor praktische vragen als: hoe varieer je de stimulus tussen de experimentele en de controlegroep? Welke respons wordt gemeten en hoe? En: wie neem je als proefpersoon? De laatste vraag wordt altijd praktisch opgelost, men neemt namelijk studenten. Die zijn zo handig bij de hand. Liefst 63 procent van het onderzoek dat gepubliceerd is in een eerbiedwaardig tijdschrift als de *Journal of Personality and Social Psychology*, is uitgevoerd met studenten als proefpersonen en het nog eerbiedwaardiger *Personality and Social Psychology Bulletin* scoort in 1999 zelfs 86 procent (Jaffe, 2005). Dat gebeurt, hoewel zo langzamerhand duidelijk is dat studenten niet altijd de beste proefpersonen zijn. Peterson (2001) liet zien dat het gebruik van 'echte' proefpersonen in een kwart van de gevallen tot dramatisch andere, want tegengestelde conclusies leidt. Maar ja, 'They're cheaper than white rats, and they're more similar to the population to which we hope to generalize. And they seldom bite' (Peter Killeen, geciteerd door Jaffe, 2005).

Het experiment met studenten als proefpersoon is ook wijdverbreid in de rechtspsychologie. Dat heeft deels tot succesvolle resultaten geleid. De oudste experimenten in ons vak en zelfs een van de oudste experimenten in de Nederlandse psychologie was het collegezaalexperiment. Ik deed daarvan al eerder melding in deze kroniek (Van Koppen, 2003a). In de zomer van 1909 kwam een medewerker van de Groninger hoogleraar Simon van der Aa (dat is zijn achternaam) de zaal binnen en begon een opgewonden ruzie over een brief in een blauwe enveloppe. Er

ontstond een vechtpartij. Na vertrek van de vechtenden vroeg Simon van der Aa de aanwezige studenten hun waarnemingen op papier te zetten. De beschrijvingen liepen nogal uiteen (Simon van der Aa, 1910). Met dit destijds onthutsende experiment – de kranten deden er zelfs verslag van – demonstreerde Simon van der Aa de feilbaarheid van getuigen (zie de beschrijving van deze en andere collegezaalexperimenten door Van Strien, 2000).

In het experiment van Simon van der Aa is niets mis met het gebruik van studenten als proefpersonen, want wie wil nu beweren dat andere mensen minder feilbaar zijn als getuige dan slimme studenten? Deze traditie werd veel later voortgezet, vooral onder aanvoering van Elizabeth Loftus (de geschiedenis van het experimentele onderzoek in de Amerikaanse rechtspsychologie is onlangs fraai op een rij gezet door Doyle, 2005). In een lange serie experimenten schootelde zij haar studentproefpersonen – op dia of op film – gebeurtenissen voor en ondervroeg hen daarna herhaalde malen. Tijdens de eerste ondervraging werd bij de experimentele groep dan steeds informatie geïntroduceerd die niet tijdens de gebeurtenis te zien was. In latere ondervragingen bleek dan steeds zo'n vijftien tot twintig procent van de proefpersonen de geïntroduceerde informatie als authentiek te presenteren. En opnieuw: waarom zouden anderen voor deze post hoc informatie minder gevoelig zijn dan studenten?

Een tweede succesvolle toepassing van het experiment in de rechtspsychologie is de herkenning door getuigen van de verdachte als de dader (zie opnieuw Doyle, 2005). Het resultaat van al dat onderzoek, en dat omvat veel studies, is dat wij vrij precies weten welke waarnemingsomstandigheden, kenmerken van de getuigen, kenmerken van de dader en welk verloop van de tijd van invloed zijn op een latere succesvolle herkenning. Ook heeft het onderzoek geleerd hoe de politie een goede herkenningsprocedure moet uitvoeren. Dat heeft geresulteerd in handleidingen voor de praktijk, zowel in de Verenigde Staten (Wells e.a., 2000; Wells e.a., 1998) als in Nederland (van Amelsvoort, 2005).

Werkelijkheid levert andere waarnemingen op dan simulaties

Het experiment met studenten lijkt dus goed bruikbaar voor onderzoek naar vragen die verband houden met algemeen menselijke functies als waarneming en geheugen. Dat is slechts ten dele waar. Zodra het gaat om bijzondere kenmerken van de getuigen en de dader – zij zijn bijvoorbeeld van een verschillend ras (Meissner e.a., 2005) of de getuige is kind of ouder (Candel e.a., 2004; Gudjonsson & Henry, 2003; Keast e.a. 2004) – zijn studenten minder geschikt. Niet alleen wordt in die omstandigheden minder goed gepresteerd, maar ook gaan geheel andere factoren een rol spelen. En het uitvoeren van een experiment wordt lastiger naarmate men de werkelijkheid preciezer probeert te benaderen. De onderzoeker is immers gebonden aan praktische beperkingen en ethische regels over de omgang met proefpersonen. Zo nemen echte getuigen misdrijven meestal waar in een toestand van bijzonder verhoogde stress. Men kan dat in een experiment slechts in beperkte mate nabootsen, hoewel een recente metastudie van experimenteel onderzoek laat zien dat, zelfs met die beperkingen, stress een sterk effect heeft op verklaringen van getuigen (zie Deffenbacher e.a., 2004). Wij hebben echter geen

idee welk effect verwacht kan worden op, bijvoorbeeld, de verklaring van een ontvoerde vrouw die dagenlang in doodsangst is vastgehouden.

Bij veel vragen staat de experimentele rechtspsycholoog uiteindelijk met lege handen. Het recht, in bijzonder het strafrecht, is nu eenmaal omgeven met emoties en waarden en normen die zich slecht in een experiment laten vangen. Robert Horselenberg deed een poging om dat toch te doen op het gebied van valse bekentissen (Horselenberg, 2005). Hij bouwde voort op het inmiddels klassieke Alt-toets experiment van Kassin en Kiechel (1996). Zij zetten hun 75 studentproefpersonen aan een – verder niet relevante – computertaak. De proefpersonen kregen de waarschuwing dat zij gedurende de taak ab-so-luut niet de Alt-toets mochten aanraken, want dan zou de computer crashen. Natuurlijk gebeurde dat bij iedereen en de onderzoekers vroegen de proefpersonen de bekentenis te tekenen ('I hit the Alt-key and caused the program to crash. Data were lost'). Deze bekentenis werd door 35 procent van de proefpersonen getekend.

Het commentaar op het Alt-toetsexperiment ligt voor de hand. Het tekenen had voor de studenten geen verdere consequenties. Dat is nog eens wat anders dan een verhoor door de politie voor moord, waarbij de gevolgen van een bekentenis een vrijwel zekere veroordeling is (Israëls, 2004; Van Koppen, 2003b). En bovendien: iedereen raakt wel eens een verkeerde toets aan, zeker de Alt-toets die vooraan het toetsenbord zit. Waarschijnlijk wist geen van de proefpersonen van Kassin en Kiechel zeker dat zij die toets *niet* hadden aangeraakt.

Horselenberg probeerde daarom die consequenties op te voeren en de 'fout' van de studenten wat minder voor de hand te laten liggen. In een eerste experiment gaf hij zijn proefpersonen een taak waarbij zij zo snel mogelijk moesten typen en vooral niet de F12-toets mochten aanraken (die zit zowat rechtsboven op het toetsenbord): 58 procent tekende de bekentenis (Horselenberg e.a. 2003).

In een volgend experiment maakte hij het bonter. Hij liet zijn proefpersonen alleen achter in een kamer, vlak naast de antwoorden van een tentamen dat zij binnenkort moesten maken. Met een verborgen camera controleerde hij of de studenten in de antwoorden keken. Toen hij even later terugkwam, beschuldigde hij de proefpersoon ervan in de beantwoording te hebben gekeken ('Zie maar, het hoekje is omgevouwen'). Hij beschuldigde hen dus van examenfraude. Een bekentenis zou erin resulteren dat de student voorlopig niet meer aan tentamens mee zou mogen doen. Hoewel het experiment was goedgekeurd door de medisch-ethische commissie van zijn faculteit, heeft Horselenberg het onderzoek afgebroken na twaalf proefpersonen. De emoties liepen eenvoudigweg te hoog op. Tegen die tijd bleven er elf ontkennen (een van hen had niettemin gekeken), maar legde één proefpersoon een valse bekentenis af.

Hoewel het onderzoek van Horselenberg een stuk natuurgetrouwer is dan dat van Kassin en Kiechel, staat het nog ver van de werkelijkheid van de verhoorde verdachte. Als we dat experimenteel zouden willen nabootsen, dan moeten mensen in de waan gebracht worden dat zij verdacht worden van moord, een tijd in realistische omstandigheden worden opgesloten en langdurig worden verhoord. Afgezien van de praktische problemen, zou het artikel over dat onderzoek niet gepubliceerd worden omdat noodzakelijkerwijs elke ethische regel bij het onderzoek is geschonden.

Verdrongen, hervonden, valse herinneringen

Een vergelijkbaar onderwerp waarmee de rechtspsychologen worstelen, zijn verdrongen herinneringen. Dat zijn herinneringen, meestal aan langdurig seksueel misbruik, waarvan de aangeefster claimt dat zij die lange tijd geheel kwijt is geweest, maar die weer boven zijn gekomen, meestal in therapie. Ik berichtte daarover eerder (Van Koppen, 2002). Recent publiceerde Kitty Hendriks over haar eigen schokkende ervaringen met hervonden herinneringen (Hendriks, 2004). Verdrongen herinneringen hebben tot een grote controverse geleid in de psychologie. Een belangrijk onderdeel van dat debat is de vraag of het mogelijk is bij mensen valse herinneringen te implanteren, dat wil zeggen dat men hen een gehele gebeurtenis laat herinneren die zij in werkelijkheid niet hebben meegemaakt. Pezdek en Lam vonden 198 studies over dit onderwerp, maar concluderen dat slechts in dertien procent de onderzoekers getracht hebben om hun proefpersonen geheel *niet* bestaande gebeurtenissen te laten herinneren (Pezdek & Lam, in press). De andere experimenten gaan over van alles en nog wat, zoals het herkennen van onjuiste elementen uit gebeurtenissen of het herkennen van woordjes die men eerder niet heeft geleerd. En door al dat – volgens Pezdek en Lam – vervuilende onderzoek wordt ook de discussie vervuild over hervonden herinneringen.

Veldexperimenten gaan niet om het echie

Een tussenoplossing die rechtspsychologen soms kiezen, is het veldexperiment. Jan de Keijser en ik deden zo'n experiment met Nederlandse rechters (De Keijser & Van Koppen, 2004). Dat ging over compensatoir straffen. Daarmee wordt bedoeld dat de rechter een verdachte veroordeelt terwijl het delict weliswaar wetmatig, maar naar het oordeel van anderen dan de rechter niet erg overtuigend bewezen is. Een aantal malen zijn wij bij zo'n zaak tegengekomen dat vervolgens de verdachte veroordeeld wordt tot een straf die (aanmerkelijk) lager is dan voor het betreffende delict te verwachten valt. Het lijkt er dan op dat de rechtbank of het hof de eigen twijfels over het bewijs als het ware 'compenseert' door een relatief lage straf te geven.

Wij legden aan de rechters drie verschillende dossiers voor, steeds in een sterk-bewijsversie en een zwak-bewijsversie. Elke rechter kreeg één dossier voorgelegd. De versies van het dossier die wij hadden gemaakt, werkten prima, want in de sterk-bewijszaken veroordeelden alle rechters en in de zwak-bewijszaken slechts 70 procent. Beide groepen legden echter gemiddeld, tegen onze verwachting in, wel dezelfde straf op aan de verdachte. Kunnen we nu de conclusie trekken dat compensatoir straffen niet bestaat? Nee, en wel om twee redenen. Misschien hebben wij de drie zaken (twee gevallen van zinloos geweld en een inbraak) verkeerd gekozen. Maar belangrijker is dat in ons veldexperiment de rechters zich niet verantwoordelijk hoefden te voelen tegenover een verdachte; zij wisten dat het niet om het echie ging. En zo gaat ook een veldexperiment gebukt onder het experimentele probleem van de rechtspsychologie.

De rechtspsychologie begeeft zich op een grensvlak van psychologie en recht. Dat is een gebied van emoties, stress, beslissingen die verantwoord moeten zijn en normen en waarden. Dat brengt methodologische problemen met zich mee, die in andere gebieden van de psychologie niet of nauwelijks spelen. Om die reden kunnen veel vragen niet met het prototype psychologisch experiment worden beantwoord. Soms kunnen observaties in de praktijk soelaas bieden. Maar in veel gevallen is men aangewezen op gevalstudies en moet men hopen dat men op basis van een serie gevalstudies conclusies kan trekken (zie voor voorbeelden Crombag e.a, 2005; Gudjonsson, 2003; Wagenaar & Crombag, 2005). Dat is het droeve lot van de rechtspsychologie.

Literatuur

- Amelvoort, A.G. van (2005). *Handleiding confrontatie* (5e ed.). Den Haag: Elsevier.
- Candel, I., Merckelbach, H., Jelicic, M., Limpens, M. & Widdershoven, K. (2004). Children's suggestibility for peripheral and central details. *Journal of Credibility Assessment and Witness Psychology*, 5, 9-18.
- Crombag, H.F.M., van Koppen, P.J. & Wagenaar, W.A. (2005). *Dubieuze zaken: De psychologie van strafrechtelijk bewijs* (3e ed.). Amsterdam: Olympus.
- Deffenbacher, K.A., Bornstein, B.H., Penrod, S.D. & McGorty, E.K. (2004). A meta-analytic review of the effects of high stress on eyewitness memory. *Law and Human Behavior*, 28, 687-706.
- Doyle, J.M. (2005). *True witness: Cops, courts, science, and the battle against misidentification*. New York: Palgrave MacMillan.
- Gudjonsson, G.H. (2003). *The psychology of interrogations and confessions: A handbook*. Chicester: Wiley.
- Gudjonsson, G.H. & Henry, L.A. (2003). Child and adult witnesses with intellectual disability: The importance of suggestibility. *Legal and Criminological Psychology*, 8, 241-252.
- Hendriks, K. (2004). *Vaag verleden: Hoe ik ging geloven in fictieve herinneringen*. Amsterdam: Veen.
- Horselenberg, R. (2005). *Pseudemomories and personality characteristics* (diss. Maastricht).
- Horselenberg, R., Merckelbach, H. & Josephs, S. (2003). Individual differences and false confessions: A conceptual replication of Kassin and Kiechel (1996). *Psychology, Crime, and Law*, 9, 37-34.
- Israëls, H. (2004). *De bekentenissen van Ina Post*. Alphen aan den Rijn: Kluwer.
- Jaffe, E. (2005). How random is that? Students are convenient research subjects but they're not a simple sample. *Observer*, 18(9).
- Kassin, S.M. & Kiechel, K.L. (1996). The social psychology of false confessions: Compliance, internalization, and confabulation. *Psychological Science*, 7, 125-128.
- Keast, A., Brewer, N. & Wells, G.L. (2004). *Children's eyewitness identification performance and the confidence-accuracy relation*. Manuscript in preparation, 32-34.
- Keijser, J.W. de & Koppen, P.J. van (2004). Compensatoir straffen: Over de relatie tussen bewijs, overtuiging en straf. In: J.W. de Keijser & H. Elffers (red.). *Het maatschappelijke oordeel van de rechter: De wisselwerking tussen rechter en samenleving*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers, 133-183.
- Koppen, P.J. van (2002). Kroniek rechtspsychologie 2002: De geheugenoorlog en de academische vrijheid. *Tijdschrift voor Criminologie*, 44(4), 386-392.

- Koppen, P.J. van (2003a). Kroniek rechtspsychologie 2003: Het verhoren van verdachten. *Tijdschrift voor Criminologie*, 45(4), 423-432.
- Koppen, P.J. van (2003b). *De Schiedammer parkmoord: Een rechtspsychologische reconstructie*. Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- Meissner, C.A., Brigham, J.C. & Butz, D.A. (2005). Memory for own- and other race faces: A dual-process approach. *Applied Cognitive Psychology*, 19, 545-568.
- Peterson, R.A. (2001). On the use of college students in social science research: Insights from a second-order meta-analysis. *Journal of Consumer Research*, 28, 450-461.
- Pezdek, K. & Lam, S. (in press). What research paradigms have cognitive psychologists used to study 'False memory', and what are the implications of these choices? *Consciousness and Cognition*.
- Simon van der Aa, J. (1910). Over de waarde van getuigenis in strafzaken: Mededeelingen en opmerkingen. *Tijdschrift voor Strafrecht*, 21, 189-212.
- Strien, P.J. van (2000). Wild-west in de collegezaal. *De Psycholoog*, 35, 464-466.
- Wagenaar, W.A. & Crombag, H.F.M. (2005). *The popular policeman and other cases: Psychological perspectives on legal evidence*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wells, G.L., Malpass, R.S., Lindsay, R.C.L., Fisher, R.P., Turtle, J.W. & Fulero, S.M. (2000). From the lab to the police station: A successful application of eyewitness research. *American Psychologist*, 55, 581-598.
- Wells, G.L., Small, M., Penrod, S.D., Malpass, R.S., Fulero, S.M. & Brimacombe, C.A.E. (1998). Eyewitness identification procedures: Recommendations for lineups and photospreads. *Law and Human Behavior*, 23, 603-647.